

УДК 342.4

Ю.В. ТКАЧЕНКО, канд. юрид. наук, доц.,
Національний університет «Юридична академія
України імені Ярослава Мудрого»

ФОРМИ (ВИДИ) КОНСТИТУЦІЙНО- ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Ключові слова: конституційно-правова відповідальність, форми (види) конституційно-правової відповідальності, ознаки конституційно-правової відповідальності, конституційне правопорушення (делікт), конституційно-правові санкції

Питаннями конституційно-правової відповідальності займалися багато вчених як правознавців, так і політологів, філософів, соціологів. Не дивлячись на це, проблематика й досі залишається актуальною та мало дослідженою. Серед вчених немає одностайності щодо природи та сутності самої конституційно-правової відповідальності, її поняття та ознак, підстав виникнення тощо. Це також стосується питань класифікації конституційно-правової відповідальності на форми, види.

Можна назвати таких основних дослідників тематики конституційно-правової відповідальності: П.Е. Недбайло, М.В. Вітрук, М.А. Боброва, Т.Д. Зражевська, Д.Т. Шон, М.М. Колосова, Ю.М. Тодика, В.О. Лучин, А.А. Червяцова, Д.А. Липінський, М.В. Баглай, Ю.Г. Барабаш, С.А. Авакян, І.М. Шаповал, Л.Р. Наливайко, В.В. Бойцова та ін. Кожен із цих вчених аналізував та розкривав окремі питання конституційно-правової відповідальності, але комплексного дослідження форм прояву конституційно-правової відповідальності як окремого виду юридичної відповідальності ще ніким не проводилося. Тому метою статті є аналіз різних видів і форм прояву конституційно-правової відповідальності як окремого та провідного виду юридичної відповідальності. Новизною ро-

боти відрізняються критерії класифікації та сама класифікація конституційно-правової відповідальності на різні форми (види).

Як відомо, конституційно-правова відповідальність – це самостійний вид юридичної відповідальності, сутність якої проявляється в необхідності зазнавати суб'єктом, що вчинив конституційно-правове правопорушення (делікт), несприятливих правових наслідків, безпосередньо передбачених конституційним законодавством.

Характеристика форм (видів) конституційно-правової відповідальності логічно передбачає спочатку з'ясування природи та сутності самої відповідальності. При визначенні природи та сутності конституційно-правової відповідальності ми виходимо з того, що вона є окремим видом юридичної відповідальності. До такого висновку однозначно приводить аналіз її особливостей, характерних рис (ознак), оскільки саме вони виокремлюють її як самостійний вид юридичної відповідальності, причому як її провідний, основоположний вид.

Насамперед необхідно вказати на таку властивість конституційно-правової відповідальності, як те, що основною примусовою силою, що забезпечує реалізацію конституційно-правової відповідальності є державна влада. Тобто, як вид юридичної відповідальності вона передбачає застосування державного примусу, як основного засобу її забезпечення. По-друге, наслідки, які відчуває на собі той чи інший суб'єкт конституційно-правової відповідальності, є саме правовими, тобто передбаченими нормами конституційного права. Тобто, наслідки передбачені не корпоративними нормами, не нормами моралі, релігії, політичними нормами тощо, а саме тільки правовими нормами.

По-третє, характерною рисою конституційно-правової відповідальності як виду юридичної відповідальності є констатація того факту, що конституційно-правова відповідальність може наступати лише при наявності існування відповідних підстав: нормативних (конституційно-правових) та

фактичних. Конституційно-правовою підставою відповідальності завжди буде наявність відповідної конституційно-правової норми (декількох норм), які передбачають можливість, умови притягнення та санкції (міри) конституційно-правової відповідальності. Фактичною підставою відповідальності є вчинення відповідним суб'єктом конституційного правопорушення (делікту).

По-четверте, конституційно-правовій відповідальності завжди притаманний певний законодавчо встановлений процесуальний характер її здійснення. Тобто, конституційно-правова відповідальність завжди протікає у чітких процедурно-процесуальних рамках, які встановлені законодавством. Вона не може мати у випадку здійснення однакового правопорушення різну процедуру реалізації, як це властиве, наприклад, моральній або політичній відповідальності.

По п'яте, властивістю, що характеризує конституційно-правову відповідальність як юридичну, є те, що конституційно-правова відповідальність завжди має зовнішній характер, зовнішню форму реалізації. Тобто, реалізація конституційно-правової відповідальності не може протікати, наприклад, у свідомості суб'єкта, що є можливим в сфері моралі або релігії, наприклад. Це, також яскраво підкреслює її ретроспективний характер.

По-шосте, настання наслідків для суб'єктів конституційно-правової відповідальності має на меті захист конституції, конституційного ладу, основних прав і свобод людини та громадянина.

В залежності від місця, значення у політико-правовому житті суспільства конституційно-правова відповідальність проявляється у таких формах як: обов'язок учасника конституційно-правових зв'язків; структурний елемент статусу суб'єкта суспільних відносин; вид правової діяльності; захід державного примусу (міра покарання); елемент механізму захисту конституції та конституційного ладу; конституційно-правовий інститут.

Одним із самих розповсюджених поглядів на юридичну відповідальність є розгляд її саме як обов'язку учасника правових зв'язків нести покарання за свою неправомірну поведінку, тобто, як обов'язку (необхідності) правопорушника зазнавати несприятливих наслідків особистого, майнового або організаційного характеру, вид і міра яких передбачені санкціями правових норм [1–4].

Досить поширеним є розгляд конституційно-правової відповідальності як структурного елементу правового статусу суб'єктів правовідносин. Зокрема, це чітко просліджується при аналізі конституційно-правового статусу Президента України, народного депутата України, політичної партії [5] судді та ін.

Майже всі науковці, що займались вивченням питань конституційно-правової відповідальності, особливо підкреслюють основне її призначення – захист Конституції та конституційного ладу. Наприклад, М.В. Баглай ще окремо виділяє, що у демократичній правовій державі конституційно-правова відповідальність постає не тільки елементом захисту основного закону суспільства та держави, але й реальною гарантією від концентрації влади й зловживання нею [6]. Важко заперечувати таку форму прояву конституційно-правової відповідальності.

Конституційно-правова відповідальність може проявлятися у формі відповідної, певною мірою окремої, правової діяльності, сутність якої є в обговоренні певного вчинку на відповідність конституційно-правовим нормам і застосуванні конкретної конституційно-правової санкції. З цієї точки зору відповідальність виступає як певний соціально-правовий процес у вигляді системно пов'язаних дій, актів, процедур, що містить в собі різні форми і вибір поведінки, є розділеним у часі і просторі на самостійні фази або стадії, які поступово змінюють одна одну [7–11]. Діяльність по застосуванню конституційно-правових санкцій має певні особливості та власні аспекти прояву.

Розглядають конституційно-правову від-

повідальність також в якості міри покарання, певного засобу державного примусу [12, 13]. Під таким кутом зору акцент ставиться саме на ті наслідки, які відчуває на собі правопорушник. Зокрема, підкреслюється, що правопорушник позбавляється певних соціальних благ чи цінностей (політико-правових, матеріальних, духовних чи особистих), які йому належали до факту правопорушення, від імені держави на підставі Конституції та закону України з метою попередження правопорушень в перспективі і відновлення (чи відшкодування) втрачених суб'єктивних прав.

Останнім видом конституційно-правової відповідальності, згідно вказаного вище критерію, є її існування у формі інституту конституційного права. В цій якості вона постає сукупністю конституційно-правових норм, що визначають її підстави, порядок реалізації та конституційно-правові санкції.

В залежності від характеру наслідків, які відчуває, зазнає суб'єкт відповідальності можна виділити такі основні форми прояву конституційно-правової відповідальності: 1) дострокове припинення повноважень органів публічної влади та їх посадових осіб; 2) позбавлення спеціального статусу; 3) дострокове розформування підлеглого органу або його реформування; 4) встановлення обмежень щодо реалізації окремих конституційних прав і свобод відповідними суб'єктами; 5) примус до виконання конституційних обов'язків; 6) негативна оцінка нормотворчої діяльності суб'єкта.

Перший вид конституційно-правової відповідальності – дострокове припинення повноважень органів публічної влади та їх посадових осіб, передбачає такі основні конституційно-правові санкції: усунення Президента України з поста Верховною Радою України в порядку імпічменту згідно зі ст.111 Конституції України. Слід зауважити, що в цьому випадку підставою притягнення до конституційно-правової відповідальності є вчинення не власне конституційного делікту, а кримінального злочину: «державної

зради чи іншого тяжкого злочину»; дострокове припинення повноважень Верховної Ради України Президентом України. Ця санкція передбачена п.8 ч.1 ст.106 Основного Закону України; прийняття Верховною Радою України резолюції недовіри Кабінету Міністрів України згідно зі ст.87 Конституції України; звільнення Президентом України з посади Генерального Прокурора України – п.11 ч.1 ст.106 Конституції України; дострокове припинення повноважень народного депутата України (ст.81 Конституції України); відставка Кабінету Міністрів України, яка передбачена ст.115 Основного Закону України; дострокове припинення повноважень виборчих комісій або членів виборчих комісій, що передбачено відповідними виборчими законами; дострокове припинення повноважень органів і посадових осіб місцевого самоврядування територіальною громадою – ст.75 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» та ін.

Наступною формою конституційно-правової відповідальності є позбавлення спеціального статусу. Даний вид передбачає, наприклад, такі негативні наслідки для суб'єкта відповідальності: Конституція України в ч.5 ст.126 встановлює можливість звільнення судді з посади органом, що його обрав або призначив; втрата специфічного правового статусу особами, які балотуються на посаду Президента України та ін..

Дострокове розформування підлеглого органу або його реформування, як форма конституційно-правової відповідальності передбачає, зокрема, такі конституційно-правові наслідки: Президент України утворює, реорганізовує та ліквідує за поданням Прем'єр-міністра України міністерства та інші центральні органи виконавчої влади п.15 ч.1 ст.106; Президент України створює для здійснення своїх повноважень консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи і служби і відповідно може їх розформувати або реформувати на власний розсуд (п.28, ч.1 ст.106 Конституції України) тощо.

Наступна форма конституційно-правової

відповідальності, а саме, встановлення обмежень щодо реалізації окремих конституційних прав і свобод відповідними суб'єктами конституційного права включає такі основні негативні заходи конституційно-правового впливу: заборона утворення і діяльності об'єднань громадян – ст.37 Конституції України; відмова в реєстрації кандидата (кандидатів) у депутати; попередження та скасування реєстрації кандидата (кандидатів) в депутати; втрата громадянства України, скасування рішення про оформлення набуття громадянства України (ст.ст.19, 21 Закону України «Про громадянство України») тощо.

Щодо наступного виду конституційно-правової відповідальності – примус до виконання конституційних обов'язків, то можна вказати, що основним типовим прикладом санкцій цього виду є можливість парламенту України, у межах здійснення парламентського контролю зобов'язувати вищих посадових осіб Кабінету Міністрів України належним чином реалізовувати свої повноваження. Обласна або районна ради також мають змогу примушувати голів державної адміністрації діяти належним чином, оскільки, по-перше, згідно зі ст.118 Конституції України місцеві державні адміністрації підзвітні і підконтрольні радам у частині повноважень, делегованих їм відповідними районними або обласними радами. По-друге, місцеві ради можуть висловити недовіру керівнику державної адміністрації, що може потягнути за собою їх відставку.

Останньою формою конституційно-правової відповідальності є оцінка нормотворчої діяльності. Основні санкції цього виду: визнання закону або іншого правового акту неконституційним Конституційним Судом України – ст.150 Конституції України; Президент України скасовує акти Кабінету Міністрів України та акти Ради міністрів Автономної Республіки Крим – п.16 ч.1 ст.106; рішення голів місцевих державних адміністрацій, що суперечать Конституції та законам України, іншим актам законодавства України, можуть бути відповідно до закону скасо-

вані Президентом України, або головою місцевої державної адміністрації вищого рівня; відповідно до п.4 ст.59 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» рішення сільської, селищної, міської ради у п'ятиденний строк з моменту його прийняття може бути зупинено сільським, селищним, міським головою і внесено на повторний розгляд відповідної ради із обґрунтуванням зауважень; згідно п.9 ст.59 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» рішення виконавчого комітету ради з питань, віднесених до їх власної компетенції, можуть бути скасовані відповідною радою; п.10 вказаної вище статті встановлює, що акти органів та посадових осіб місцевого самоврядування з мотивів їхньої невідповідності Конституції або законам України визнаються незаконними в судовому порядку тощо.

В залежності від особливостей механізму (процедури, процесу) реалізації конституційно-правової відповідальності можна умовно розділити на такі види: відповідальність, що реалізується у судовому порядку (наприклад, заборона діяльності об'єднання громадян, визнання закону України неконституційним та ін.); конституційно-правова відповідальність у формі прийняття рішення компетентним органом, який не є органом судової влади (наприклад, відставка уряду в результаті прийняття парламентом України резолюції недовіри, розформування або реформування органу державної влади в результаті прийняття такого рішення Президентом України та ін.); конституційно-правова відповідальність у вигляді застосування форм безпосереднього народовладдя (наприклад, відкликання депутата за умов імперативності його мандата, висловлення недовіри главі держави або парламенту шляхом проведення референдуму та ін.).

Наступним питанням, що потребує свого вирішення є те, що в юридичній літературі існують точки зору щодо існування в конституційному праві окремих форм відповідальності: конституційної та конституційно-правової. Окремі науковці взагалі говорять,

що це є не тільки різні види юридичної відповідальності, але й навіть різні види соціальної відповідальності [14–17].

Як ми вже визначились вище, конституційно-правова відповідальність є окремим видом юридичної відповідальності, тому логічно знімається питання про розуміння її як міжгалузевої або понадгалузевої, тобто як окремого виду соціальної відповідальності взагалі. Конституційне право – це окрема галузь українського законодавства, а не надгалузь, оскільки в іншому випадку воно втратить свою якість права, тому і конституційно-правова відповідальність носить саме галузевий характер. Можна та необхідно ставити питання про розмежування таких понять, як «конституційні основи (засади) юридичної відповідальності» і власне «конституційно-правова відповідальність», оскільки Конституція України закріплює основи юридичної відповідальності в цілому, які потім знаходять своє адекватне вираження, конкретизацію і розвиток в нормах галузевого законодавства.

Щодо категорій «конституційна відповідальність» і «конституційно-правова відповідальність», то тут можна погодитись з думкою, що їх можна не ототожнювати. Під конституційною відповідальністю необхідно розуміти відповідальність, яка передбачена тільки нормами Конституції, а під конституційно-правовою відповідальністю ту відповідальність, що передбачена як конституційними нормами, так і іншими нормами конституційного права. Але такий підхід не дає підстав на їх розмежування як окремих видів. Конституційна відповідальність виступає органічною і основною частиною конституційно-правової відповідальності.

Досить поширеним у сучасній юридичній науці є поділ конституційно-правової відповідальності на такі види, як позитивна (перспективна) та негативна (ретроспективна).

«Позитивність» юридичної відповідальності означає наявність цього виду відповідальності до протиправного вчинку, тобто, те, що юридична відповідальність існує не

тільки щодо скоєних правопорушень, але й відносно дій у теперішньому та майбутньому, зумовлюючи правомірну поведінку суб'єктів правовідносин. Одним із перших ідею позитивної юридичної відповідальності висловив П.Є. Недбайло: «позитивна» відповідальність, на його думку, «складається з самостійної й ініціативної діяльності в рамках правових норм... Вона в усіх випадках включає в себе досягнення позитивної мети, це – відповідальність за успіх в роботі» [18, с.33]. Але в такому значенні позитивна відповідальність співпадає з поняттям правомірна діяльність і відбувається проста заміна понять, а не збагачення юридичної науки новою категорією.

Позитивність юридичної відповідальності розкривають і за посередністю таких категорій як «психічне ставлення особи (суб'єкта права) до покладених на неї обов'язків», «почуття відповідальності» [19–21]. Але ці визначення в більшій мірі відносяться до категорій моралі, релігії, в деякій мірі політики, але не права. Це ж зазначає і Н. Малейн, що прихильники позитивної юридичної відповідальності виводять її поняття за межі права: свідомість, почуття, мораль – категорії не правові [22, с.134]. Такий підхід є надто суб'єктивістським і поняття юридичної відповідальності в такому «позитивному» аспекті не піддається формалізації.

Визнаючи існування позитивної юридичної відповідальності, відразу необхідно вирішити проблему про момент її настання. Логіка розуміння юридичної відповідальності в позитивному аспекті приводить до висновку, що юридична відповідальність виникає та існує до вчинення правопорушення. Таким чином, можна дійти до того, наприклад, що особа, яка «не вчиняє злочину, вже несе кримінальну відповідальність» [23, с.43]. Основною ознакою юридичної відповідальності, яку виділяють всі дослідження цієї правової категорії, є застосування її лише за здійснені правопорушення, а також зовнішній характер юридичної відповідальності. Тобто, основний момент настання

юридичної відповідальності як відповідного обов'язку (необхідності зазнавати несприятливих наслідків) суб'єкта завжди буде здійснення ним правопорушення.

Ретроспективна юридична відповідальність завжди об'єктивована у нормах права і у передбаченому ними зазначені негативних наслідків антигромадської, протиправної поведінки, а позитивна відповідальність – важливий психологічний регулятор соціально корисної поведінки. Мова йде про почуття відповідальності, яке розуміється не в якості категорії права, а в якості категорії правосвідомості. Тобто, відповідальність у позитивному аспекті носить, суворо говорячи, загально соціальний характер, вона більше пов'язана з мораллю, релігією, в деякій мірі з політикою, але в ній майже немає юридичної специфіки. Право базується на цих моральних основах позитивності, в першу чергу зорієнтоване на здійснення всіма суб'єктами суспільних відносин відповідальних, правомірних вчинків, але юридичну практику більше цікавить відповідальність, що пов'язана із законодавством, правосуддям, правопорушенням. Отже, робимо висновок, що юридичну відповідальність взагалі і конституційно-правову як її провідний вид необхідно розуміти тільки у ретроспективному або негативному значенні. Позитивний характер можуть мати тільки інші види соціальної відповідальності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барабаш Ю. Г. Державно-правові конфлікти в теорії та практиці конституційного права : монографія / Барабаш Ю. Г. – Х. : Право, 2008. – 220 с.
2. Червяцова А. «Позитивний» аспект конституційної відповідальності: визначення змісту / Червяцова А. // Право України. – 2000. – № 12. – С. 93–97.
3. Загальна теорія держави та права / за ред. В. В. Копейчикова. – К. : Юрінком, 1997. – 320 с.
4. Теория государства и права : курс лекций / под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. – Саратов : СВШ МВД РФ, 1995. – 620 с.
5. Полевий В. І. Конституційна відповідальність політичних партій в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 / В. І. Полевий ; НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корещького. – К., 2004. – 20 с.
6. Баглай М. В. Конституционное право Российской Федерации / Баглай М. В. – М. : Норма, 1998. – 800 с.
7. Мальцев Г. В. Конституция СССР и вопросы социальной ответственности / Мальцев Г. В. // Конституция общенародно-го государства: Вопросы теории / под общ. ред. Л. Ф. Ильичева и Д. А. Керимова. – М. : Юрид. лит., 1979. – С. 237–264.
8. Общая теория государства и права. Академический курс в 3-х томах / отв. ред. проф. М. Н. Марченко. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – Том 3. – М. : ИКД «Зерцало-М», 2002. – 640 с.
9. Лейст О. Э. Санкции в советском праве / Лейст О. Э. – М. : Госюриздат, 1962. – 238 с.
10. Загальна теорія держави та права / за ред. В. В. Копейчикова. – К. : Юрінком, 1997. – 320 с.
11. Гусарев С. Д. Основи загальної теорії держави і права (терміни, визначення, елементи змісту) / Гусарев С. Д. Олійник А. Ю., Слісаренко О. Л. – К. : НАВСУ, 1998. – 237 с.
12. Котюк В. О. Теорія права: Курс лекцій : навчальний посібник для юрид. фак. вузів / Котюк В. О. – К. : Вентурі, 1996. – 208 с.
13. Кельман М. С. Загальна теорія права (з схемами, кросвордами, текстами) : підручник / Кельман М. С., Мурашин О. Г. – К. : Кондор, 2002. – 353 с.
14. Боброва М. А. Ответственность в системе гарантий конституционных норм (государственно-правовые аспекты) / Боброва М. А., Зражевская Т. Д. – Воронеж : Изд-во Воронежск. ун-та, 1985. – 153 с.
15. Румянцев О. Г. Юридический энциклопедический словарь / Румянцев О. Г., До-

донов В. Н. – М. : ИНФРА-М, 1997. – 384 с.

16. Лучин В. О. Теоретические проблемы реализации конституционных норм : автореф. дисс. на соискание ученой степени докт. юрид. наук : спец. 12.00.02 / В. О. Лучин. – М., 1993. – 48 с.

17. Шон Д. Т. Конституционная ответственность / Шон Д. Т. // Государство и право. – 1995. – № 7. – С. 35–43.

18. Недбайло П.Э. О юридических гарантиях применения норм // Правоведение. – 1971. – № 3. – С. 30–37.

19. Кудрявцев В. Н. Дисциплина и ответственность: пути укрепления / Кудрявцев В. Н., Лазарев Б. М. // Советское государство и право. – 1981. – № 6. – С. 67–70.

20. Строгович М. С. Сущность юридической ответственности / Строгович М. С. // Советское государство и право. – 1979. – № 5. – С. 71–75.

21. Астемиров З. А. Понятие юридической ответственности / Астемиров З. А. // Советское государство и право. – 1979. – № 6. – С. 55–63.

22. Малеин Н. С. Правонарушение: понятие, причины, ответственность / Малеин Н. С. – М. : Юрид. лит., 1985. – 192 с.

23. Самощенко И. С. Ответственность по советскому законодательству / Самощенко И. С., Фарукшин М. Х. – М. : Юрид. лит., 1974. – 240 с.

Ткаченко Ю. В. Форми (види) конституційно-правової відповідальності / Ю. В. Ткаченко // Форум права. – 2013. – № 2. – С. 549–555 [Електронний ресурс].

Визначається природа конституційно-правової відповідальності як провідного виду юридичної відповідальності. Аналізуються різні форми прояву конституційно-правової відповідальності.

Ткаченко Ю.В. Формы (виды) конституционно-правовой ответственности

Определяется природа конституционно-правовой ответственности как ведущего вида юридической ответственности. Анализируются различные формы проявления конституционно-правовой ответственности.

Tkachenko Y.V. Forms (Species) Constitutional Responsibility

Determine the nature of the constitutional responsibility as the leading type of legal responsibility. Different forms of constitutional liability analyzed.